

בית המדרש הווירטואלי (V.B.M) ע"ש ישראל קושיצקי שלייד ישיבת הר עציון
שיעורים בדרכיה: אישה והלכה

צוות דרכיה, לורי נוביק

לבוש ג: פרטים נוספים

כיצד נוכחות הלכות ערווה בקשר הבין-אישי? כיצד הן משפיעות על הלכות הלבוש של נשים? מהי ההלכה בנוגע ללבישת חצאיות ומכנסיים?

- [לחצו כאן](#) כדי לראות גרסה מעודכנת של השיעור עם כלי למידה נוספים באתר דרכיה.
- [הרשמו כאן](#) לניוזלטר כדי לקבל עוד עדכונים ותכנים ממיזם דרכיה.
- נשמח לקבל הערות והארות [כאן](#).

מאת לורי נוביק | עריכה: הרב עזרא ביק, אילנה אלצפן, שיינע גולדברג, שרה רודולף, והרב דוד ספרלינג

תרגום: שיראל גרסון | עריכה בעברית: עדיה בלנק
ערווה בחברה

עד עכשיו [עסקנו](#) בהלכות כיסוי הערווה של כל אדם בפני עצמו. ההלכה מתייחסת לערווה גם בהקשר ציבורי.

מעיקר הדין מדאורייתא, אסור לאדם להתפלל, לקרוא קריאת שמע, או לברך בנוכחות ערווה גלויה (איברי המין או הישבן) של אדם אחר. הלכה זו חלה בין אם הערווה מהווה הסחת דעת בפועל ובין אם לא.¹ כאשר ערוותו של אדם אחר גלויה, ההלכה היא שצריך להסתובב כדי שלא לראות אותה לפני שמתחילים קריאת שמע, או לפחות לעצום את העיניים:²

שולחן ערוך אורח חיים הלכות קריאת שמע עה, ו
היתה ערוה כנגדו, והחזיר פניו ממנה, או שעצם עיניו... מותר לקרות, דבראייה תלה רחמנא
והא לא חזי לה [שבראייה תלה הכתוב (את האיסור) והרי לא רואה אותה (את הערווה)].

בגמרא מובא כי הלכה זו חלה גם במצב שבו הערווה נמצאת מעבר לשכבת זכוכית, שכן עדיין ניתן לראות אותה באופן זה:

תלמוד בבלי ברכות כה ע"ב
ערוה בעששית אסור לקרות קריאת שמע כנגדה (דברים כ"ג) ולא יראה בך ערות דבר, אמר רחמנא, והא קמיתחזיא [והרי נראית].

כפי שהזכוכית אינה נחשבת ככיסוי לערווה, כך בגד שקוף אינו נחשב ככיסוי הערווה בעבור גבר או אישה.

משנה ברורה סימן עה ס"ק כה

¹ פוסקים רבים מוסיפים תלמוד תורה לרשימה זו. ראו, לדוגמה, ספר יראים סימן שצ"ה.
² משנה ברורה סימן עה
... אסור אפילו בעוצם עיניו עד שיחזיר פניו ... ויש מתירין בזה אם הוא נזהר מלראות כלל. וכשא"א [וכשאי אפשר] בענין אחר נראה דיש לסמוך ע"ז [על זה]:

בעששית – היא של זכוכית או בגד דק המנהיר עד שנראית הערוה

בגדים צמודים עשויים להיחשב ככיסוי לערווה מבחינה טכנית. עם זאת, כפי שנראה בדיוננו בנוגע למכנסיים, בגדים צמודים נחשבים כלא צנועים מכיוון שגם הם חושפניים בדרכם.

הסתכלות באחרים

מה הם הקווים המנחים של התורה לאופן שבו אנו מביטים באנשים אחרים, גם כאשר איננו מתפללים או קוראים את קריאת שמע?

I. גברים – בגמרא מובא כי מחוץ למערכת היחסים הזוגית, אסור לגברים להביט באף חלק מחלקי גופה של אישה. הרמב"ם מדייק כי ההסתכלות מעלה חשש הלכתי דווקא כאשר גבר מביט באישה בכוונה לשם הנאה.

ברכות כד ע"א
כל המסתכל באצבע קטנה של אשה כאילו מסתכל במקום התורף [כינוי לאיברים אינטימיים]
רמב"ם איסורי ביאה כא, ב
והמסתכל אפילו באצבע קטנה של אשה ונתכוון להנות כמי שנסתכל במקום התורף

כפי שראינו, היד היא חלק גוף שלרוב אינו מכוסה. גמרא זו מדגישה כי אסור לגבר להסתכל באף חלק בגוף האישה, אפילו (רק) באצבעה הקטנה, בשום מצב, אם כוונתו להחפיץ אותו.

ישנם שני איסורים הקשורים לכך. האחד הוא "ולא תתרו אחר לביבכם ואחרי עיניכם" (במדבר ט"ו, לט). השני הוא "ונשמרת מכל דבר רע" (דברים כ"ג, י), כלומר, חל איסור על הגבר לעשות כל דבר שעלול לעורר אותו מבחינה מינית (עד כדי פליטת זרע, גם אם אינה רצונית) מחוץ לקשר זוגי המותר על פי ההלכה.

II. נשים – הפוסקים נחלקו אם קיים איסור מקביל על נשים להסתכל בגברים לשם הנאה. המקור התנ"כי לדיון זה הוא הפסוקים בספר שמואל א' המתארים נערות המתמהמהות בעת נתינת הסבר לשאול לגבי מיקומו של שמואל הנביא.³

ברכות מח ע"ב
"כבאכם העיר כן תמצאון אותו בטרם יעלה הבמתה לאכול כי לא יאכל העם עד באו כי הוא יברך הזבח אחרי כן יאכלו הקראים." וכל כך למה? לפי שהנשים דברניות הן. ושמואל אמר: כדי להסתכל ביפיו של שאול

ייתכן שהנערות האריכו בדבריהן משום שהיו דברניות, או שאולי, כפי שמציע האמורא שמואל, הן 'משכו את הזמן' כי נהנו להסתכל ביופיו של שאול. הגמרא אינה מציגה את האפשרות הזו באור שלילי, אך מדרש ילקוט שמעוני מביא גישה אחרת:

ילקוט שמעוני שמואל א רמז קח
מביטות בנויו של שאול היו ולא היו שבעות ממנו דברי ר' יהודה, אמר ליה ר' יוסי אם כן עשית בנות ישראל כזונות, והלא כשם שאי אפשר לאיש לזון את עיניו מאשה שאינה ראויה לו כך אי אפשר לאשה לזון את עיניה מאיש שאינו שלה, אלא שלא הגיע עדין השעה.

³ שמואל א ט', יא-יג

המה עלים במעלה העיר והמה מצאו נערות יצאות לשאב מים ויאמרו להן ה'יש בזה הראה. ותענינה אותם ותאמרנה יש הנה לפניה מהר עתה פי היום בא לעיר פי זבח היום לעם בבמה. כבאכם העיר פן תמצאון אתו בטרם יעלה הבמתה לאכל פי לא יאכל העם עד באו פי הוא יברך הזבח אחרי כן יאכלו הקראים ועתה עלו פי אתו כהיום תמצאון אתו.

לדעתו של רבי יהודה, הנערות אכן נהנו להביט במראהו הנאה של שאול, ולא היה בכך כל רע (בדומה להשקפתו של שמואל בגמרא). אך לפי דעת רבי יוסי, הדעה השנייה המובאת כאן, התנהגות כזו אינה ראויה.

בדומה לשיטת הגמרא, הרב עובדיה יוסף פוסק כי אין איסור על נשים להסתכל על גברים:

שו"ת יביע אומר חלק א – אורח חיים סימן ו
אכן בברכות (מח ע"ב) אמר שמואל כדי להסתכל ביפיו של שאול, ולא חייש לקושיא זו, אלמא דלא חיישי[נן] בנשים דלאו בנות הרגשות ניהו... יש ליישב מה שנהגו להקל בזה שסוברים שאין דברי הילקוט אליבא דהלכתא, לפי המבואר בברכות (מח ע"ב)... והעיקר כמש"כ [כמו שכתבת] להתיר בזה.

הרב עובדיה מניח שנשים אינן מושפעות מבחינה פיזיולוגית ממראה של גבר כפי שגברים מושפעים ממראה אישה, ועל כן יכולות להסתכל על גברים באופן יחסית חופשי. עם זאת, פוסקים אחרים טוענים שאסור לנשים להסתכל בגברים מתוך כוונה להפיק מכך הנאה בעלת אופי מיני:

שו"ת שבט הלוי חלק ה סימן קצז
אין להכחיש שאם באמת מסתכלים לשם זנות ואישות עוברים הנשים כמו האנשים, דלא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם הוא לאו השוה בכל שמצווין הנשים על הלאוין כמו האנשים, א"כ [אם כן] אין ספק שצודק התנא הקדוש ר' יוסי שגם אשה לא תזון עיניה מאיש שאינו שלה, אבל ותזון עיניה היא יותר מהבטה וראיה סתם כאשר מורה הלשון, אבל לראות סתם ויביטו באנשים בלי לזון עיניהם דהיינו בלי מחשבה של אישות כמו שרואים הם כרגיל מבית הכנסת של הנשים בודאי לא מצינו לאבותינו ורבנותינו שחששו לזה.

שבט הלוי מסכים כי ההלכה חוששת יותר מהסתכלות של גברים על נשים מאשר של נשים על גברים. לצד זאת, הוא מכיר בכך שגם אישה עשויה להיות מעוררת מינית ממראה גופו של גבר, ועל כן ההלכה מציבה מגבלות לכך. ניתן להניח כי המגבלות ההלכתיות הללו יחולו על גברים ועל נשים המסתכלים על אדם שהם נמשכים אליו מתוך כוונה להפיק מכך הנאה מינית, בלי קשר למינו של האדם.

הרחבת מושג הערוה

לנשים מותר להתפלל, לקרוא קריאת שמע או לברך בנוכחות נשים אחרות שאינן לבושות לחלוטין, כל עוד ערוותן מדאורייתא (איבר המין והישבן) אינה גלויה.⁴

משנה ברורה סימן עה, ח
אף אשה אחרת מותרת לקרות ולהתפלל נגדה כשהיא ערומה.

לעומת זאת, מכיוון שחז"ל הניחו שגברים נוטים יותר להיות מעוררים מבחינה מינית ממראה של נשים מאשר להיפך, הגמרא מרחיבה את ההגבלות על חלקי גוף של אישה שמותר לגבר לראות בזמן קריאת שמע, מעבר לערוה מדאורייתא:

ברכות כד ע"א
אמר רבי יצחק: טפח באשה ערוה. למאי? אילימא לאסתכולי בה, והאמר רב ששת... כל המסתכל באצבע קטנה של אשה כאילו מסתכל במקום התורף. אלא באשתו, ולקריאת שמע.

⁴ כפי שנראה להלן, הגמרא דנה בהגבלות על קריאת שמע בנוכחות אישה שאינה לבושה לגמרי. הרשב"א מדגיש כי ההגבלות הללו לא חלות על נשים אחרות. (הרא"ש ברכות ג ל"ז, מובא בדברי הרמ"א צ"ה א' שחולק על כך.)
רשב"א ברכות כד ע"א, ד"ה אמר רב חסדא
ודוקא לאחרים ולאנשים ומשום הרהור, אבל לעצמה לא, דהא קתני האשה יושבת וקוצה לה חלתה ערומה

רבי יצחק פוסק כי טפח גלוי בגופה של אישה נחשב כערווה מדרבנן. מאחר שלפי רב ששת הסתכלות באישה אסורה ללא קשר לכמה גופה של האישה חשוף, רבי יצחק וודאי מתכוון למצב ספציפי יותר: איש שרואה טפח חשוף מגופה של אשתו בזמן שהוא קורא קריאת שמע.

מגמרא זו עולות שתי שאלות עיקריות: על איזה טפח מדובר? ומה פשר ההתייחסות ל"אשתו"?

I. טפח – טפח הוא יחידת מידה של אורך, ולכן ייתכן שמדובר בחלק חשוף באורך של 8–10.4 ס"מ. הרב משה פיינשטיין, לעומת זאת, מגדיר טפח בהקשר של ערווה כחלק בגוף בגודל של טפח מרובע, כלומר כ-64–108 סמ"ר,⁵ ושיטתו מקובלת. בממוצע, זהו גודל מעט גדול יותר משטח כף היד.

הרא"ש מסביר כי הטפח המדובר נחשב לחלק בגוף האישה המכוסה בדרך כלל, כמו פלג הגוף העליון.

תוספות הרא"ש ברכות כד ע"א
טפח באשה ערוה. פי[רוש] מה שרגיל להיות מכוסה באשה אי הוי טפח ממנו מגולה הוי ערוה

אסור לגבר לקרוא קריאת שמע כאשר חלק בגודל של טפח או יותר מגוף האישה המכוסה בדרך כלל גלוי. חלקים אלה נחשבים כערווה בעבורו.

II. באשתו – ישנן שתי דרכים להבין את כוונת הגמרא בהתייחסות ל"אשתו" כאן. מספר פוסקי הלכה, השולחן ערוך ביניהם, מפרשים שטפח נחשב לערווה בכל הנוגע לקריאת שמע **אפילו** אם האישה היא אשתו של הגבר. לפי שיטה זו, כאשר גבר קורא קריאת שמע מותר לו לראות רק עד טפח חשוף מגופה של כל אישה, כולל אשתו.

פוסקים אחרים, כמו הרמ"א למשל, מתייחסים לאזכור של "אשתו" בגמרא כאומר שההיתר להתפלל בנוכחות עד טפח מגולה חל **רק** במקרה שהטפח המדובר הוא מאשתו. לפי זה, אסור לגבר לקרוא קריאת שמע כאשר אפילו **פחות** מטפח גלוי מאישה אחרת.

שולחן ערוך אורח חיים עה, א
טפח מגולה באשה, במקום שדרכה לכסותו, אפי[לו] היא אשתו, אסור לקרות ק"ש [קריאת שמע] כנגדה. הגה: וי"א [ויש אומרים] דוקא באשתו, אבל באשה אחרת אפילו פחות מטפח הוי ערוה

לפי השולחן ערוך, הטפח רלוונטי לכל הנשים, והעובדה שהגמרא מתייחסת לאשתו באה להדגיש שגם היא נכללת באיסור זה אף שבעלה מכיר אותה באופן האינטימי ביותר. על פי פסיקת הרמ"א, אפילו פחות מטפח גלוי בנשים אחרות עשוי להיות בעיה מבחינה הלכתית.

אין זה מתאים שגבר יביט בחלקים המכוסים בדרך כלל בגוף האישה, בין אם הוא מתכוון להנות מכך או חווה משיכה ועוררות ובין אם לאו.

בעוד שהלכה זו חלה על גברים באופן ישיר, היא חלה גם על נשים בעקיפין. אין זה מתחשב באחרים לגלות חלקי גוף שאותם נהוג לכסות בדרך כלל שעלולים לעורר בעבור גברים קשיים הלכתיים,

⁵ הרב משה פיינשטיין עוסק בנקודה זו בדיון על כיסוי ראש, שם הוא כותב שאישה יכולה לגלות שטח של שתי אצבעות (חצי טפח) על שני טפחים. אולם הרב יהודה הנקין דן בהגדרה אפשרית נוספת לטפח, "חלק שאינו מכוסה, אשר אורכו ורוחבו הם לפחות טפח". ייתכן שכמה דעות מקלות יתבססו על הגדרה זו. (עייני ברב יהודה הנקין, להבין את הצניעות. ירושלים: הוצאת אורים, תשס"ח, ט"ו-י"ז, כ"ד).
שו"ת אגרות משה אבן העזר חלק א, נח
...ולכן כיון שבדין מקומות המכוסים יש חלוק בין טפח לפחות... גם בשערות יש חלוק זה... ולכן אין לאסור כשרוצה לגלות... אבל הוא רק ערך ב' אצבעות בגובה שהפנים הוא ערך אורך ב' טפחים ויהיה בצרף פחות מטפח ויותר אסורה.

והדבר אף עומד בניגוד לערכי אהבת ישראל וערכי הצניעות ומנהג דת יהודית.

ההשפעה על גברים אינה הסיבה הבלעדית או העיקרית שבגללה על נשים להתלבש בצניעות. לצד זאת, הדיונים ההלכתיים בנוגע ללבוש נשים מתייחסים כמובן מאליו לכך שאישה המקיימת מצוות לא תגלה בכוונה תחילה טפח או יותר מחלקי הגוף המוגדרים כערווה או המכוסים בדרך כלל בנוכחות רוב הגברים.⁶

למה שלבוש של נשים יוגבל בשל חשש לתגובות אפשרויות של גברים? באיזה אופן משפיע חשש זה על ציפיות שונות מלבושם של נשים ושל גברים?

ראינו כיצד בגדים משרתים מגוון מטרות אישיות וחברתיות. במישור החברתי, ההלכה שואפת שגברים ונשים לא יחפיצו אלה את אלה על סמך מראה חיצוני. צד אחד של המטבע הוא הגבול על מה שמותר להסתכל עליו, והצד השני הוא הגבול על מה שמותר להראות.

הדיון ההלכתי נוטה להדגיש את חובת אי־ההסתכלות של הגבר, ואת חובת אי־החשיפה של האישה. אך ראינו שקיימות מגבלות על מה שמותר לנשים להביט בו, וכן יש מגבלות על מה שגברים רשאים לחשוף.

זהו מרחב מורכב לתמרון, במיוחד בעבור נשים. בעוד שהחובה המרכזית המוטלת על גברים ועל נשים היא לקחת אחריות אישית על בחירותיהם ועל תגובותיהם, העובדה שאנו חלק מקהילה פירושה שעלינו לשקול את השפעותיהן של בחירותינו על אחרים.

הרב עובדיה יוסף מציג מגוון הסתייגויות מלבוש שאינו צנוע. אחת מהן קשורה לכך שלבישת בגדים חושפניים היא עבירה על האיסור מדאורייתא של "לפני עיוור לא תתן מכשול", שכן לבוש כזה עלול להוביל גברים להרהורים מיניים.

שו"ת יחוה דעת חלק ג סימן 20

והדבר ברור שנשים שהולכות ברחוב בבגדי פריצות כאלה עוברות גם על איסור ולפני עור לא תתן מכשול, שהן גורמות לאנשים להסתכל בהן, ולבוא לידי הרהורי עבירה הקשים מעבירה.

נשים לב לכך שאפילו לפי שיטתו של הרב עובדיה יוסף, "לפני עיוור" אינה הסיבה היחידה שבגללה נשים צריכות לשים לב לאופן שבו הן מתלבשות, וייתכן ש"לפני עיוור" רלוונטי דווקא ללבוש פרובוקטיבי באופן מובהק.

הדגשת "לפני עיוור" כסיבה לכך שנשים צריכות להתלבש בצניעות עלולה לגרום לנשים לחוש אשמה ולהרגיש שעצם נוכחותן מהווה "מכשול" בעבור גברים. התייחסות קיצונית לנקודה זו עשויה לגרום השלכות לא מכוונות, כגון צנזור של כל תמונות הנשים, גם אלה הלבושות בצניעות, או הכתבת נורמות מחמירות מאוד ללבוש נשים כדי לטשטש לחלוטין את צורת הגוף.

נוסף על כך, אם נתמקד יתר על המידה ב"כיסוי" של נשים בעבור גברים, עלול לעבור מסר שזוהי הסיבה העיקרית ללבוש צנוע, כאשר היא בעצם רק אחת מני רבות.

יחד עם זאת, ההחמרה הרבה יותר במה שמותר לגברים לראות, המתבססת על ההנחה ההלכתית שגברים מגיבים יותר לגירויים חזותיים מאשר נשים, יכולה להסביר לפחות חלק מההנחיות ההלכתיות הא־סימטריות בנוגע ללבוש גברים ונשים. כמו כן, הרצון הטבעי לתשומת לב גברית עשוי לעיתים להקשות על נשים להקפיד על הלכות הלבוש.

כך או כך, עלינו לשאוף ליצור חברה בריאה, חברה שבה נשים וגברים מקבלים על עצמם את האחריות להציג את עצמם וכן להביט על אחרים באופן הולם ומכבד.

⁶ ראו, לדוגמה, את הרשב"א (בהערת השוליים הבאה), המשווה מקום המוגדר כערווה למקום מוצנע ונסתר.

בכך שנהיה מודעים לנושא הצניעות ונפעל לקידום אינטראקציות חיוביות והולמות, נוכל ליצור קהילה המזמינה קדושה לתוכה.

השוק

לאחר שהיא מרחיבה את מושג הערוה מעבר לאיברי המין אל חלקי הגוף המכוסים בדרך כלל, הגמרא מתייחסת אל השוק (חלק מרגלה של אישה) באופן ספציפי:

תלמוד בבלי ברכות כד ע"א
אמר רב חסדא: שוק באשה ערוה, שנאמר (ישעיהו מ"ז, ב) "גלי שוק עברי נהרות", וכתוב (ישעיהו מ"ז, ג) "תגל ערותך וגם תראה חרפתך".

ההתייחסות אל השוק עשויה לבוא כדי להבהיר שחלק גוף זה נחשב כערוה, אף שניתן היה לחשוב אחרת.⁷ לחילופין, לפחות בעבור נשים נשואות,⁸ ייתכן שיש להתייחס לשוק באופן מחמיר יותר מאשר לשאר חלקי הגוף המכוסים בדרך כלל, משום שהיא קרובה אל הערוה מדאורייתא (איברי המין). לפי חומרה זו, אפילו פחות מטפח גלוי של השוק נחשב כערוה.⁹

ב"ח אורח חיים עה
ונראה דנקט שוק דאפילו פחות מטפח חשוב נמי ערוה

בכל אופן, יש להגדיר מהי השוק. לפי המשנה, השוק היא החלק התחתון של הרגל, בין הברך לקרסול:

משנה מסכת אהלות פרק א, ח
מאתים וארבעים ושמונה אברים באדם שלשים בפסת הרגל ששה בכל אצבע עשרה בקורסל שנים בשוק חמשה בארכובה אחד בירך

פסוקי התנ"ך המצוטטים בגמרא, לעומת זאת, מתייחסים לחלק העליון של הרגל,¹⁰ שבהיותו חשוף יש סכנה גדולה יותר לחשיפת הערוה מדאורייתא.

ר' יוסף קרא ישעיהו מ"ז, ב
גלי שוק – ירך העליונה

הסמ"ג מסביר כי אכן קיים הבדל בין משמעות המילה שוק בלשון המקרא לבין משמעותה בלשון חכמים:

⁷ ייתכן שצריך לומר זאת משום שנשים חשפו את השוק מדי פעם במצבים מסוימים, או אולי משום ששוק של גבר לא נחשבת כערוה בעבור אחרים. שיטה מקובצת ברכות כד ע"א שוק באשה ערוה. קא משמע לן שאף על פי שפעמים הוא נגלה דינו כמקום מכוסה שהוא מביא לידי ערוה. חידושי הרשב"א ברכות כד ע"א קאתי ר"ח [רב חסדא] למימר דשוק באשה מקום צנוע וערוה הוא ואפילו לגבי בעלה אע"פ [אף על פי] שאינו מקום צנוע באיש.
⁸ רש"י ברכות כד ע"א שוק – באשת איש.
⁹ ראו גם את דברי המשנה ברורה: משנה ברורה עה, ז
ואם השוק מגולה י"א [יש אומרים] דאפילו באשתו וכחות מטפח אסור לקרות נגדה שהוא מקום הרהור יותר משאר איברים.
¹⁰ רד"ק ישעיהו מ"ז, ב והאשה אע"פ [אף על פי] שמכסה רגליה בלכתה בדרך תגלה אותם ואם תעבור נהר תגלה אפילו השוק מצודת ציון ישעיהו מ"ז, ב שוק – כן יקרא גובה הרגל ממעל

תוספות ישנים יומא עא ע"ב
ומשונה הוא מלשון המקרא דלשון חכמים לעצמו שהרי כמו כן מצינו בשוק של שלמים דפליגי
על ר' יהודה בסוף משנה דפרק הזרוע (דף קלד ב) שהיא מן הארכובה ולמעלה אף על פי
שבכל מקום בתלמוד קורא שוק מן הארכובה ולמטה

במצב זה, ניתן לפסוק בשני אופנים. מצד אחד, מי שמגדיר את השוק כערווה הוא רב חסדא, חכם מן
הגמרא. מצד שני, הוא מתבסס על פסוקי המקרא. פוסקי ההלכה נחלקו בשאלה איזו מן ההגדרות
של השוק חלה על הלכות הלבוש.¹¹

הלכה למעשה

אף שראינו שהגמרא כותבת ששוק הוא ערווה, החזון איש טוען כי היה מיותר לציין זאת אם הכוונה
ב'שוק' אכן היתה לירך (החלק העליון של הרגל), שכן מובן מאליו שחלק זה מכוסה בדרך כלל. לכן,
סביר להניח שהכוונה בשוק היא לחלק התחתון של הרגל, בין הברך לקרסול.

חזון איש או"ח סימן טז אות ח
שוק נראה שהוא פרק התחתון מארכובה עד כף העקב, אבל מן הארכובה ולמעלה לא היה
צריך להשמיע...וקשה להכריע בדבר.

לפי שיטה זו יש לכסות אפילו את חלקה התחתון של הרגל, אף שבהמשך מודה החזון איש בעצמו
שקשה לדעת בוודאות איזה חלק מהרגל הוא השוק. גם הרב שלמה זלמן אוירבך פוסק כי השוק היא
החלק התחתון של הרגל ומוסיף כי יש לכסות אותה בכל עת. יחד עם זאת, הוא מכיר בשיטה
המקילה יותר המתייחסת לשוק כאל הירך כשיטה בעלת תוקף הלכתי.

מנחת שלמה ג, קג, טו
לענין "שוק" ידוע שיש סוברים שזה רק הירך אבל רבו החולקים על זה, ולכן צריכים ודאי
להקפיד לא לצאת לרחוב בלי גרבים, אבל אין לגעור במקום שההמון הפשוט לא מקפיד על
כך, אך אין להתחשב כלל עם מנהג נשים שאינן זהירות גם במה שפשוט ואסור לכל הדעות.

המשנה ברורה, לעומת זאת, פוסק כי השוק היא החלק העליון של הרגל, כולל הברך:

משנה ברורה על שולחן ערוך אורח חיים עה, א, ב
אבל פניה וידיה כפי המנהג שדרך להיות מגולה באותו מקום וכן בפרסות רגל עד השוק [והוא
עד המקום שנקרא קניא בל"א [בלשון אשכנז] במקום שדרכן לילך יחף מותר לקרות כנגדו
שכיון שרגל בהן אינו בא לידי הרהור ובמקום שדרכן לכסות שיעורן טפח כמו שאר גוף
האשה אבל זרועותיה ושוקה אפילו רגילין לילך מגולה כדרך הפרוצות אסור:

לפי שיטה זו, צריך לכסות את חלקה התחתון של הרגל ואת כף הרגל רק במקום שנוהגים לעשות
זאת.

נשים לב שגם הרב שלמה זלמן אוירבך וגם המשנה ברורה מסכימים שעל נשים לכסות את חלקה
העליון של הרגל, ללא קשר למנהג המקובל בקהילה זו או אחרת.

הרב משה פיינשטיין מתייחס לשאלת ההגדרה של השוק באופן מעט שונה. בדומה למשנה ברורה,
הוא מקבל כהלכה בסיסית את השיטה המקילה שלפיה ניתן שלא לכסות את הרגל התחתונה.
בדומה לרב שלמה זלמן אוירבך, הוא ממליץ לכסות את הרגלים בגרביונים. עם זאת, דרך החשיבה
שלו היא אחרת, והוא מתבסס אך ורק על מה שהוא מחשיב כלבוש צנוע. מאחר שהוא אינו מתייחס

¹¹ את צנועים חכמה א, עמ' 24.

לחלק התחתון של הרגל כערווה, לשיטתו מספיק ללבוש אפילו גרביון שקוף:

שו"ת אגרות משה אבן העזר חלק ד סימן ק, ו
אם יש טעם להקפיד שילכו הבנות באנפילאות [גרביונים] כשאין מקפידין שלא יהו דקות כך
שהבשר לא יראה מתוכן. ובהא שיש אנשים שמקפידים שלא ילכו נשותיהן ובנותיהן בלא
אנפילאות על רגליהן אבל אין מקפידין שיהיו האנפילאות באופן שא"א [שאי אפשר] להראות
שכתר"ה [כבוד תורתו הרמה] הקשה דאיזה חלוק יש דאם חשיבין לערוה גם למטה
מהארכובה שקורין קני"א אין מועילין כלום דערוה בעששית אסור ואם כהמ"ב [כהמשנה
ברורה] שאינו בדין ערוה אין צורך אנפילאות, האמת הוא שהוא לצניעות יותר מחמת
שלהלכה עד הקני"א אינו ערוה.

הלכה למעשה, בקהילות מסוימות ישנם היתרים לחשוף מעט פחות מטפח של הברך עצמה.¹² עם
זאת, מאחר שאפילו פוסקי ההלכה המקילים בחלק התחתון של הרגל עדיין מתייחסים לברך כאל
חלק מהשוק, ומאחר שחלקה העליון של הרגל סמוך לערווה מדאורייתא, ראוי שגם אישה המסתמכת
על הפסיקה המקילה תעשה כל מאמץ לכסות את הברכיים.

שו"ת יביע אומר חלק ו – יורה דעה סימן יד
ובנות הלובשות חצאיות קצרות או שמלות קצרות למעלה מן הברך, צריך להשתדל להשפיע
עליהן בדרכי נועם ללבוש חצאיות או שמלות צנועות, באופן שמכסות את הברכים גם בעת
ישיבתן.

מכנסיים

אחת הדרכים לכיסות את השוק היא ללבוש מכנסיים. באמצע המאה העשרים התעוררו דיונים
הלכתיים בשאלה אם לבישת מכנסיים על ידי נשים היא עבירה על האיסור "לא יהיה כלי גבר על
אשה" (דברים כ"ב, ה).

מאחר שההגדרות [לכלי גבר](#) משתנות בהתאם לזמן ולמקום ומושפעות גם מהתרבות הכללית
ומהקהילה הלא יהודית, ומאחר שנשים הלובשות מכנסיים הפכו לדבר נפוץ, רבים פוסקים כי טענה
זו לא רלוונטית כיום.¹³

שו"ת יביע אומר חלק ו – יורה דעה סימן יד
לאחר שנתפשט הדבר בזה"ז [בזמן הזה] בלבישת מכנסיים לנשים בהרבה מקומות, אין בזה
משום לא יהיה כלי גבר על אשה, כיון שעכ"פ [שעל כל פנים] אינו מיוחד לאנשים דוקא. ומכ"ש
[ומכל שכן] שיש הבדל ניכר בין המכנסיים של נשים למכנסי גברים.

נחזור לדון בכך [במאמר האחרון](#) של סדרה זו.

התנגדויות

אחת ההתנגדויות ההלכתיות לבישת מכנסיים על ידי נשים מתייחסת להערתו של רש"י בדיון
בגמרא על שימוש התורה בלשון נקייה בתיאורה את הדבר המקבל טומאה כאשר יושבים עליו זב או

12 הצנע לכת עמ' 155 הערה 111
מדברי שו"ת אגרות משה אבן העזר א סימן נח משתמע, שבפחות מטפח אין לאשה עצמה לחשוש... לפי זה יש להעדיף
חצאית המגיעה כמעט לברכיים על מכנסיים, וצ"ע [וצריך עיון].
¹³ אנו מרחיבות על כלי גבר [כאן](#).

הרב יצחק וייס, לדוגמה, מתייחס לאישה הלובשת מכנסי נשים כעוברת על איסור כלי גבר:
שו"ת מנחת יצחק חלק ב סימן קח
באמת המה [מכנסיים העשויים לנשים] בכלל כלי גבר ממש, דעדיין שם מכנסיים עליהם, והגם שהם משונים קצת....

פסחים ג ע"א
 תניא דבי רבי ישמעאל: לעולם יספר אדם בלשון נקיה שהרי בזב קראו ומרכב ובאשה קראו מושב.

רש"י פסחים ג ע"א
 ...לפי שאין הגון להזכיר רכיבה ופיסוק רגלים באשה.

לדעת רש"י, התורה עושה מאמץ להימנע מרמיזה על הרווח בין רגליה של האישה, בכך שהיא מדברת על "שיבה" של אישה בניגוד ל"רכיבה" של גבר.

ניתן לטעון שהדגשה ממשית של הרווח בין רגלי האישה, כפי שעושים מכנסיים לעיתים, תהיה בעיתית אף יותר מעצם הדיבור על כך. מצד שני, ניתן לטעון שפרטי לבוש המפרידים בין הרגליים עשויים להיות פחות בולטים מאשר דיון על אישה המפסקת את רגליה (או אפילו אישה שאכן עושה זאת בפועל, גם אם היא לובשת חצאית).¹⁵

הרב אליעזר וולדנברג מביע התנגדות ללבישת בגדים המדגישים את פיסוק הרגליים, וכן בגדים צמודים המדגישים את צורתם של אברי הגוף.¹⁶

שו"ת ציץ אליעזר חלק יא סימן סב
 ... וממש ברגליהן תעכסנה (ע"פ יש' ג', טז) בפיסוק הרגלים דמינכרי ובהבלטת מחצב מבנה גופם רח"ל [רחמנא ליצלן]... שלבישת מכנסיים כגון אלה הם כשלעצמם מגלמים הערות-דבר...

הרב עובדיה יוסף מוסיף כי בגד המדגיש את הרווח בין הרגלים עד למפשעה אינו צנוע כלל.

שו"ת ישכיל עבדי ה' יו"ד כ, ו
 ואינו מלבוש של צנועים, מכיון שהרגלים חלוקים א[חת] מהשנית עד בית הרחם...

תהא ההתנגדות המרכזית אשר תהא, נראה כי לבישת מכנסיים מתחת לחצאית או לטוניקה, או מכנסיים רחבים מאוד באיזור המפשעה (כמו מכנסי אלאדין) תהיה פתרון לבעיה.

נשים אינן היחידות שצריכות לשמור על צניעות בלבישת מכנסיים. בשו"ת המשווה בין מכנסי הכהנים לבין מכנסי הגברים של ימינו, הרב יצחק רצאבי מזהיר גם גברים שלא ילבשו מכנסיים שאינם צנועים:¹⁷

שו"ת עולת יצחק א אבן העזר קמח
 דמכנסיים שלנו [של גברים כיום]... לאו צרים ממש שדחוקין לבשר מאד כמנהג הפרוצים, דאלו ודאי אסור...

14 ויקרא ט"ו, ט, כב
 וְכָל הַמֵּרְכָב אֲשֶׁר יִרְכַּב עָלָיו הַזָּב יִטְמָא... וְכָל הַנֹּגֵעַ בְּכָל כְּלִי אֲשֶׁר תִּשֵּׁב עָלָיו יִכָּבֵס בְּגָדָיו וְרִחֹץ בַּמַּיִם וְטָמֵא עַד הָעֶרְב.
¹⁵ ראו, לדוגמה, את דברי הרב יהודה הנקין, (ניתן למצוא כאן).

בני בנימין ד, כח, ו
 אם אין האשה מרחיבה בין רגליה אלא הולכת כרגיל אין זה פיסוק רגלים, אפילו אם היא לובשת מכנסיים, ואם היא מרחיבה בין רגליה הרבה הרי זה פיסוק רגלים ואינו צנוע אפילו אם היא לובשת שמלה ארוכה.
¹⁶ ניתן למצוא כאן.

¹⁷ הסוגייה המרכזית שהועלתה בתשובה זו, ובספרות ההלכתית בכלל, בנוגע למכנסיים צמודים לגברים היא שהם עלולים להוביל לפליטת זרע. ניתן למצוא כאן.

דעות מקילות

מספר פוסקי הלכה, ביניהם הרב יוסף אליהו הנקין (פוסק הלכה באמריקה במאה העשרים), פוסקים כי מותר לנשים ללבוש מכנסיים רחבים ללא כיסוי נוסף מעל. הרב יהודה הנקין העלה על הכתב את דעת סבו:¹⁸

בני בני א מאמר א, לח
שאלתי אותו זצלה"ה אם מותר לאשה ללבוש מכנסיים והשיב לי שאם המכנסיים רפויים ואינם מהודקים להגוף אינו רואה בזה שום איסור ואדרבה יש בו משום צניעות, אבל אם הם מהודקים ודבוקים להגוף אין ללבוש אותם.

העניין המרכזי, לדעתו של הרב יוסף אליהו הנקין, הוא צניעות כשלעצמה יותר מאשר מכנסיים לעומת חצאית. יש כאן תמיכה הלכתית לנשים הרוצות ללבוש מכנסיים רחבים ורפויים ללא צורך בלבישת טוניקה או חצאית מעליהם.

יחד עם זאת, ישנם שיקולים רחבים יותר. גם הרב נחום רבינוביץ' כותב כי ההלכה מתירה לנשים ללבוש מכנסיים צנועים, אך הוא מדגיש שאסור לאישה לעשות זאת אם הדבר מנוגד לנורמות המקובלות בקרב קהילתה.¹⁹

שו"ת שיח נחום קט, לבוש מכנסי חצאית
לפיכך, מכנסיים שהם מיוחדים לנשים והם צנועים, אם הדבר מקובל ביישוב שאת גרה בו הדבר מותר. באשר לטוניקה על המכנסיים, אם הכיסוי מכסה את רוב הירך (החלק שבין האגן לברך), הרי גם הרגליים מכוסות ואף החלק העליון של הרגל מכוסה כדמות חצאית, והרי זה לבוש צנוע... אמנם אם את הולכת למקום בו הדבר אינו מקובל, וכגון שאת נוסעת להתארח ביישוב ששם אין נוהגות להלך כך, מן הראוי לכבד את דרכי הלבוש באותו מקום... בעניינים של לבוש יש דברים שהם הלכות, ויש דברים שהם מנהגים שנקבעים על ידי דפוסים חברתיים של זמן ומקום... בכלל בענייני צניעות במלבושים אל לו לאדם להעמיד את דרכו רק על שורת הדין, אלא מן הראוי לכבד את מנהגי המקום של חברת שומרי תורה ומצוות אליה הוא רוצה להשתייך

הרב רבינוביץ' מכיר בכך שבקהילות מסוימות, לבישת מכנסיים מתחת לשכבה נוספת המגיעה כמעט עד הברך הפכה לנורמה מקובלת של לבוש צנוע של נשים שומרות מצוות. לעומת זאת, בחוגים אחרים רק חצאיות או שמלות נחשבות הולמות בעבור נשים.

דעות אחרות

הרב אליקים אלינסון מתייחס לשמלה או לחצאית כאל מעין גרסה נשית מודרנית לכיפה:

הרב אליקים אלינסון, הצנע לכת, עמ' 192
קיימת בחינה אחרת לצניעות, שיסודה בעצם המוסכמות הקיימות בציבור בנות ישראל הצנועות. העובדה שציבור זה נזהר ללכת דווקא בחצאית, מעניקה ערך משמעותי להקפדה זאת; על ידי לבישת החצאית מזדהה בת ישראל עם חוגים אלו... במידה מסוימת נהפכה החצאית בעשרות השנים האחרונות למעין "כיפה" של הבת שומרת מצוות בקפדנות והמשתדלת לנהל את חייה לפי הנחיות המוסר של חכמינו.

הרב אלינסון מתיר ללבוש מכנסיים למטרות מסוימות כמו טיול, שבו לבישת חצאית תהיה לא צנועה או אפילו מסוכנת, אך מעדיף חצאיות כסימן זיהוי בכל סיטואציה המאפשרת זאת. ייתכן שדבריו אינם

¹⁸ ניתן למצוא כאן.
¹⁹ ניתן למצוא כאן.

רלוונטיים כיום כפי שהיו כשכתב אותם בתחילת שנות ה-80. ובכל זאת, ההחלטה ללבוש חצאית נושאת משמעות חברתית וקהילתית מעבר להלכה היבשה.

במובן מסוים, הרב אלינסון סובר כי יש להתייחס ללבישת חצאית או שמלה כאל 'דת יהודית'. הוא רואה בחצאית סגנון לבוש המזהה את האישה כמקפידה על קיום תורה ומצוות, ויכול להזכיר לה את הזדהותה עם הקהילה הדתית שאליה היא משויכת.

יותר קרוב לזמננו, מוסיף הרב י' דוד בלייך נימוק נוסף, שלפיו אנשים המקפידים על לימוד תורה וקיום מצוות חייבים לדאוג תמיד לכך שהאופן שבו הם לבושים יהיה לכבוד התורה.

הרב י' ד' בלייך, נושאים הלכתיים בני זמננו, כרך ז', עמ' 147.
החשש המרכזי הוא לכך שהאנשים הנתפסים כמייצגים את תלמוד התורה, בין אם הם גברים או נשים, ינהגו באופן המכבד ומאדיר את כבוד התורה ולא חלילה פוגע בה. לפיכך, כל זמן שמכנסיים נתפסים כלבוש שאינו הולם בחלק משמעותי מהקהילה היהודית, אין להתיר לבוש כזה לנושאי דגל התורה.

כל זמן ש"חלק משמעותי" מהקהילה הדתית מתייחס למכנסיים לנשים כלבוש שאינו הולם, דברי הרב בלייך מעלים חשש אמיתי.

**האם אין מצבים שבהם מכנסיים יותר צנועים מחצאיות?
אכן, ייתכן שמכנסיים יהיו צנועים יותר מחצאית.**

במצבים שבהם אישה צריכה לנוע באופן שבהכרח יהיה חושפני יותר בלבישת חצאית, עליה ללבוש מכנסיים מתחת לחצאית או לטוניקה, או מכנסיים צנועים ורחבים, כל עוד הצורך קיים. (מובן מאליו שכאשר הדבר נדרש מטעמי בטיחות, יש ללבוש מכנסיים צנועים.)

בהתלבטות בין לבישת חצאית קצרה או מכנסיים, הרב עובדיה יוסף פוסק כי מכנסיים עדיפים:

שו"ת יביע אומר חלק ו – יורה דעה סימן יד
ומכל מקום מודה אני שאין להתיר כאן לכתחלה לבישת מכנסיים אלה לבנות, כי בגדי שחף הן, ואין לבנות ישראל הכשרות ללכת בהן כלל. ובפרט במכנסיים המהודקות ממש... ומכל מקום אם אין הבנות שומעות לקול הורים ומורים להמנע מלבישת חצאיות קצרות ביותר, והולכות בשוק וירך מגולות, שהיא פריצות יתירה, יש לבחור הרע במיעוטו, ולהורות להן כהוראת שעה ללבוש מכנסיים.

שיקולי צניעות אינם תמיד זהים לאלו של "לבוש יהודי". לעיתים, נשים בוחרות ללבוש חצאית כדרך להפגין זיקה לדת. בהקשרים מסוימים, אפילו חצאיות קצרות עשויות לשדר מחויבות מסוימת להשתייכות לקהילה ספציפית גם אם הן אינן תואמות לגמרי את ההלכה.

מעבר למכפלת

ערך הצניעות רחב יותר מ"רשימת כללים", אך אין ספק שהוא כולל גם אמות מידה של ממש. למידה על צניעות לא חייבת להיעשות באמצעות ספרים. לאורך הדורות, בדומה להיבטים אחרים של דת יהודית, היא אכן לא נעשתה באופן הזה. חינוך באמצעות מודלים לחיקוי עשוי להיות צורת הלמידה היעילה ביותר. ייתכן שהשימוש הטוב ביותר במקורות שהצגנו לעיל הוא כקו מנחה להבנת אותם פרמטרים הלכתיים, ולקבלת החלטות נבונות בנוגע למודלים לחיקוי שאליהם אנו שואפים להידמות.

הבלוגרית חיה האופט משתפת בכמה מחשבות על המשמעות שהיא מוצאת בנתינת דוגמה אישית ללבוש צנוע לילדיה:

חיה האופט, "ללמד צניעות", All Victories (blog) אני רוצה שבנותיי ובניי יגדלו להיות אנשים המבינים את הצניעות באופן מהותי וירצו להמחיש אותה. דבר זה לא יקרה בכך שאקח פיקוד ואכריח את בתי להחליף בגדים. זה יקרה רק אם, בעזרת ה', בעלי ואני נמשיך להיות דוגמה לצניעות ונעודד את ילדינו לנהוג כך... מה שנחשב הוא איך היא מרגישה לגבי עצמה ולגבי ערכה האישי, וכיצד היא לומדת בהדרגה להפגין כבוד עצמי בדרך שבה היא מתלבשת... ועל כן אני הולכת בצעדים עדינים, נזהרת שלא להציג את התורה כמבישה או כמדכאת.

האם אפשר להתלבש בצניעות מוחלטת בלי להקפיד על פרטי ההלכה המדויקים?
אפשר להיות אדם צנוע בלי להקפיד על כל סעיפי ההלכה. לעומת זאת, אי אפשר להיצמד לפרטי ההלכה מבלי להיות צנוע באמת. טרנדים אופנתיים, אפילו בקהילות שומרות מצוות, כוללים לעיתים לבוש פרובוקטיבי אפילו אם רוב הגוף מכוסה.

ככלל, הלכות הצניעות הקשורות ללבוש מובילות ללבוש מכבד והולם. אלו הן הלכות מחייבות, וראינו לעיל סיבות נוספות להקפיד עליהן מעבר לצניעות.

בסופו של דבר, כמו בכל מצווה, עלינו לשאוף לקיים הן את ההלכה והן את רוח ההלכה.

העמקה נוספת

- אלינסון, רב אליקים גסטל. נשים והמצוות: המדריך למקורות הלכתיים, כרך ב, הדרך הצנועה. רפאל בלומברג. ירושלים: המחלקה לחינוך תורני ותרבותי של ההסתדרות בציונית העולמית בתפוצות, 1992.
- הבר, הרב שמואל. עת צנועים חכמה, כרך א. קרני שומרות, 2007.
- הנקין, הרב יהודה. להבין את הצניעות. ירושלים: הוצאת אורים, 2008.